TECHNICAL TRANSACTIONS | CZASOPISMO TECHNICZNE
ARCHITECTURE | ARCHITEKTURA
3-A/2014

KATARZYNA KOŁODZIEJCZYK*

ORGANIZATION OF PUBLIC SPACE IN ANCIENT CITES. CASE OF PULA

ORGANIZACJA PRZESTRZENI PUBLICZNEJ W MIASTACH ANTYCZNYCH NA PRZYKŁADZIE PULI

A b s t r a c t

This paper presents the historical development of ancient towns exemplified by Pula. It analyzes political, social and geographical relations which play the dominating role in urban life. It also characterizes the impact of these factors on the formation of the spatial and visual structure of a given town.

Keywords: public space, urbanism, urban structure, architecture, history, ancient Pula, Roman provinces

S t r e s z c z e n i e

W artykule przedstawiono historyczne studium rozwoju miast antycznych na przykładzie Puli. Zanalizowano relacje polityczne, społeczne oraz geograficzne, pełniące dominującą rolę w życiu miasta. Scharakteryzowano wpływ powyższych czynników na ukształtowanie struktury przestrzennej i wizualnej miasta.

Słowa kluczowe: przestrzeń publiczna, urbanistyka, struktura miasta, architektura, historia, antyczna Pula, rzymskie prowincje

* Ph.D. Arch. Katarzyna Kołodziejczyk, Institute of History of Architecture and Monument Preservation, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology.

"O swarming city, city full of dreams,
Where in a full day the spectre walks and speaks;
Mighty colossus, in your narrow veins
My story flows as flows the rising sap"[1].

1. Introduction

A public space is a part of an urban landscape, an area of special importance serving to improve the quality of its inhabitants' lives as well as to satisfy their needs – their shared cause and the common good. A landscape is formed by man whose ability to look and feel as well as deeply rooted longing and passion are necessary. The city makes a model public space which reveals the fundamental kind of bonds between people. As Plato wrote in the second book of *The State*, "The city is formed because none of us are self-sufficient; many more people are needed"[2]. Thus, a city is the lifestyle of the people who create it. It defines man's attitude towards the world and establishes social exchange of views; it is a symbol of "the madness of human dreams and reveries"[3].

There is no single vision or shape of a city. In spite of the same nomenclature and the same topography, it is realized in its *multi-appearance*[4]. On one hand, it comes under precisely defined urban and architectural plans as well as administrative and transport principles; on the other hand, it remains under constant perceptual transformations becoming a space which modifies human existence. As Tadeusz Sławek writes in *The City. An Attempt to Comprehend It*, "Considering the thing ontologically, the city does not owe its existence to its walls but to the tension between them and what is outside. *Extra muros* instead of *inter muros*. Passages, gates opening the way between *inter* and *extra* act as the (peripheral) heart of the city"[5].

Man, who observes this undoubtedly multifaceted and complex creation in a penetrating manner, experiences its characteristic places, discovers their meaning and adds new qualities to an existent space recognizing himself, his identity and his culture within. The city is not only an urban, architectural and economic layout but also a cultural one. Its power resides in the unlimited potential of expansion, ambiguous expression and multilayered semantics. The city also stimulates the need to reduce its individual layers in order to see what is important – its roots, its history, its *genius loci*[6]. As a result, the need for stopping, contemplating and interacting is stimulated. Thus, we can say that the city is of dual nature appearing as a symbol of durability and stability but also as a symbol of motion and transformation; it is of meta-stable and meta-static character. Built of an individual's movements and a system of borders, the city is a whole only when it does not lose this individual's desires but transforms them into its own longings[7]. In his *Image of the City*, Kevin Lynch writes, "A potential city in itself is a pithy symbol of complex society which carries a strong expressive meaning"[8].

---

[1] Ch. Baudelaire, *Siedmiu starców, Salon 1846*, [in:] *idem*, *Rozmaitości estetyczne*, Gdańsk 2000, p. 157, (ascitedin:) K. Härtung, *Corso – Avenue – Boulevard. Utopia bulwaru*, [in:] *Miasto w sztuce – sztuka miasta*, E. Rewers (ed.), Kraków 2010, p. 209.

[2] Platon, *Państwo*, t. 1, Warszawa 1994, p. 86, (ascitedin:) T. Sławek, *Miasto. Próba zrozumienia*, [in:] *Miasto w sztuce – sztuka miasta*, E. Rewers (ed.), Kraków 2010, p. 18.

[3] T. Sławek, *op. cit.*, p. 17-69.

[4] *Ibidem*, p. 20.

[5] *Ibidem*, p. 23-24.

[6] Genius loci (Latin) – the protective spirit of a given place – a spirit or a demon which rules or protects a place. According to Roman mythology – protective force, something that makes a given space one-of-a-kind (it is often depicted in the shape of a snake), Z. Kubiak, *Mitologia Greków i Rzymian*, Warszawa 2003, p. 544.

[7] T. Sławek, *op. cit.*, p. 17-69.

[8] K. Lynch, *Obraz miasta*, [in:] *Miasto w sztuce – sztuka miasta*, E. Rewers (ed.), Kraków 2010, p. 227.

2. Cultural landscape of Rome, *castrum romanum* and colonial urbanism

At the end of the sixth century BC, the Romans freed themselves from the Etruscan rule and commenced the unstoppable expansion of the city-state of Rome. They introduced a policy of conquests which consisted in the inclusion of Italic tribes. For this purpose, they concluded alliances or declared wars. When they defeated the Etruscans and the Greeks, they took over some of their accomplishments and culture. The Romans differed from the Greeks in the practicality and logicality of thinking only. Therefore their achievements mainly included the application of new engineering technologies in construction and effective land management. Similarly to the Greeks, the Romans were searching for harmony but it was not about the harmony of the spirit or the celestial spheres. They were looking for it in the vicinity of their homes and territories. Their religion concentrated around the family. Apart from their famous physical courage, they developed the most important moral virtues, i.e. loyalty to the parents and ancestors as well as responsibility, which are still cultivated as crucial values in various cultures[9].

Their effective measures gradually led to the total Romanization of Italy. In the course of the Second Punic War (218-201 BC), the Romans defeated Carthage which allowed them to appropriate the Mediterranean seashore and include it in the Province of Imperium Romanum at the beginning of the first century BC[10]. The city itself was probably founded in 754 BC. At that time, the Italic peninsula made the cradle of numerous cultures where people came in large numbers from various places. The developing urban design and urban civilization borrowed certain patterns from the Etruscans and the Greeks. However, the Romans managed to create their own political power and culture. As a result of this intense evolution, they formed the characteristic layout of Roman towns raised on a regular plan. The military had the strongest impact on the formation of towns. It mainly concerned those located in faraway provinces which came under military order in accordance with the clearly specified rules of defence. This powerful, centralized empire was not only equipped with an effective administrative system but first of all with a well-trained and well-organized army. The Roman legions protected its borders and transport routes. They were stationed in various parts of the empire (England, Vienna, Hungary, Spain, Africa by the Black Sea, by the River Euphrates etc.). Thus, remaining in constant action alert in such an extensive area, they received difficult tasks and responsibilities. The main features of the Roman Army were order and perfect organization which manifested themselves in all the domains of military life[11].

The shape of a military camp, whose regular plan assumed special importance, was crucial for the development of Roman towns. Military camps, especially the permanent ones, were built according to precise rules, traditions and experiences. Roman defensive garrisons were surrounded with revetments, while the manner of planning them had a very strong impact on the construction of towns and cities. We could mention numerous examples across Europe, Africa or Asia. All of them were characterized by a similar urban layout and were raised in accordance with the same scheme of *castrum romanum*[12].

The beginnings of the city of Rome can be sought in the prehistoric rural settlement transformed into the capital of the empire, a *metropolis* with a number of sacral and communal centres, objects of worship and representative buildings acting as its architectural dominants. The natural evolution of its urban landscape led to the development of villa and proletarian quarters. Their rapidly increasing populations disharmonized the originally well-ordered urban layout. Only in the provinces, towns were founded on a regular plan with respect to the political and strategic concept of the safety of the empire. A fortified Roman field camp or

---

[9] K. Härtung, *Corso – Avenue – Boulevard. Utopia bulwaru*, [in:] *Miasto w sztuce – sztuka miasta*, E. Rewers (ed.), Kraków 2010, p. 102.

[10] W. Müller, G. Vogel, *Rzym. Polityka podbojów, organizacja, cywilizacja*, [in:] *Atlas Architektury. Część ogólna, Historia architektury od Mezopotamii do Bizancjum*, Tom I, Warszawa 2003, p. 203.

[11] J. Knothe, *Rzym*, [in:] *idem*, *Sztuka budowania*, Warszawa 1968, p. 129, 182-183.

[12] *Ibidem*.

a permanent one with garrisons and strongholds guaranteed the continuity of deliveries. Put in the same frames of orderly life, it made a symbol of survival in various parts of the empire for every soldier. This assumption combined military pragmatism with the Etruscan tradition of urban geodesy based upon sacral foundations[13].

The basic orderliness of the city was based on symbols and signs rooted in Roman religious tradition. Its goes back to the beliefs of proto-Indo-European peoples, old-Italic tribes and the Etruscans. To the Romans, the earthly order was a reflection of the cosmic order (*disciplina*)[14]. It symbolized the macrocosm, i.e. entire space-time with all of its forms of matter and every kind of energy. In the structure of the universe (according to today's science of astrophysics and cosmology), there is also the microcosm [Greek *little world/universe*], i.e. man, the creative power, making its elementary particle.

During the foundation ceremony, they demarcated the course of the city walls separating the urban grounds from their surroundings. For this purpose, they used a red-bronze plough to form a border furrow (*pomerium*) in the ground. In consequence, the Romans divided their towns and cities into districts along two axes: *cardo* (N-S) and *decumanus* (E-W) with the city gates. In the centre, they dug a circular sacrificial hole (*mundus*) which symbolized a connection with the underground world along the vertical axis. At the intersection of main roads, they situated a terrace with the sacred circle of local deities "overlooking" the residential quarters. Temples were distributed in other parts of town or out of it, too. The same organizational measure concerned the remaining markets and public institutions. However, local traditions together with the topographical conditions frequently forced the Romans to abandon or modify the ideal layout[15].

3. Ancient roots of Dalmatia

The Roman province of Dalmatia comprised areas deep inside the Balkan Peninsula, much vaster than its present territory. The history of Dalmatia was always bound with the Roman appropriation of the abovementioned lands extending all along the Adriatic seashore. In that period, it was totally Romanized which resulted from the foundation of a new province in the first century CE – its name was etymologically related to the Illyrian tribe of Dalmates. Bringing the territory of Dalmatia under their manage both in the political and cultural regard, the Romans founded a number of military camps, towns and cities: Colonia Iulia Pola (Pula), Jader (Zadar), Aenona (Nin) or Colonia Iulia Parentium (Poreč). Dalmatia was inhabited by Illyrian tribes; then the Celts and the Romans joined them. This new society quickly assimilated with the locals to form an untypical conglomerate[16].

Dalmatia reached its prime under the Roman rule. At that time, it established intensive commercial contacts with nearby and faraway provinces. It made a highly important hub as the transitory area between Italia and the Balkan, Minor Asian and Syrian East. The main strategic and trade roads to Salonika and Constantinople crossed Dalmatia. As far as politics and culture are concerned, old Greek colonies located on the isles and the mainland became very important as well. They included Issa (Vis), Pharos (Hvar) and Tragurion (Trogir) built in the sixth century BC; Romanized towns: Narona, Scardona, Burnum and Iadera; and numerous Roman colonies, particularly the capital – Salona. On account of the territorial connections with southern and eastern countries situated in the Mediterranean, Greek culture and arts developed in Dalmatia. Their artistic tradition was distinguishable in the European world of art. The Roman reign and

---

[13] W. Müller, G. Vogel, *op. cit.*, p. 215.

[14] M. Jaczynowska, *Historia Starożytnego Rzymu*, Warszawa 1986, p. 3-411.

[15] W. Müller, G. Vogel, *op. cit.*, p. 214.

[16] K. Stala, *Starochorwacka sakralna architektura wybrzeża dalmatyńskiego. Przykład ciągłości kulturowo-artystycznej od schyłku antyku po wczesne średniowiecze*, Czasopismo Techniczne, z. 12-A/2004, p. 143.

the related Romanization of populations influenced the development of ancient culture and art even more strongly. Beginning from the first centuries of the common era, the maintained continuity of classical patterns in this area was a noticeable phenomenon, especially in architectural and urban creation. First of all, Dalmatia derived stylistic inspirations from Roman state art[17].

4. Artistic heritage of Pula

History of Pula

Pula is an ancient town located in the wide and long harbour in the southern part of Istrian Promontory. It comprises the picturesque space of the old karst valley which opens to the Adriatic Sea. Surrounded by Brioni Islands, the harbour is additionally protected against the winds with a belt of seven hills (Kaštel, Zaro, Arena, Sv. Martin, Opatija sv. Mihovila, Mondipola and Pra Grande). Today's town has around 45,000 inhabitants. Its characteristic urban structure consists of many interconnected districts situated on the hills. Next to the port, there is the Roman – oldest, historical – part and the medieval part of the town. Interestingly enough, 18th and 19th buildings extend around the Roman amphitheatre, whereas the modern centre connects both parts[18].

The name of this town comes from the pre-Roman times. Illyrian *Pola* was already known in the third century BC. At the end of the next century, the town was captured by the Romans and received a new, more complete name: *Colonia Julia Pola Pollentia Herculanea* or *Pietas Julia*. After that, it acted as Caesar's Roman province. Under the Roman rule, Pula was a significant military port on the Adriatic as well as the seat of the convent (*conventus*) for Istria. It owned an extensive territory called *ager colonius* (colonial area) included within its borders. This area extended along the sea line from the Limski Channel to the River Raša in the east. More or less one third of this territory was the so-called *ager centuriatus* (military area). At that time, Pula made an important spot on the Roman road (*via Flavia*) running from *Tergeste* (Trieste) along the west coast of Istria. The port of Pula exported precious goods, e.g. cereal, wine, fish, oyster and wool, which secured broad commercial contacts and constant economic growth. This area found itself within the residential range of the bishopric of Pula established in the year 501. From 539 till the mid-18th century (Byzantine period), Pula acted as the capital of Istria. It was taken by the Venetians for the first time in the year 1000 but did not formally surrender until 1331[19].

Historic town

Pula is famous for its amphitheatre – a symbol of this town. It is the biggest and best-preserved Roman structure in Istria. Located at *via Flavia*, it dominates the harbour with its monumental architecture. The amphitheatre was built under the emperors Claudius (41–56 AD) and Titus (71–81 AD). It was raised in place of the inexistent little amphitheatre constructed under Emperor Augustus. As far as the size is concerned (longer axis: 133 m; shorter axis: 105 m), it comes sixth in Europe. Meant for 23,000 spectators, it consists of two storeys supported with seventy-two arches and the third storey rhythmically divided into sixty-four rectangular openings. Gigantic limestone blocks, transported by sea from the nearby ancient quarry in Vinkuran, were used to build the amphitheatre. Its central part is an arena sized 67.90 × 41.60 metres surrounded with benches in the form of stairs. In comparison to other European amphitheatres,

---

[17] W. Molè, *Sztuka Zachodniej Słowiańszczyzny Południowej (Wybrzeże Adriatyckie – Chorwacja – Ziemie Słoweńskie. Dalmacja*, [in:] idem, Sztuka Słowian Południowych, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962, p. 139.

[18] Z. Kaczmarczyk, *Istria. Pula*, [in:] *idem*, *Miasta dalmatyńskie do początku XV wieku. Przegląd i obraz urbanistyczny*, Warszawa–Poznań 1976, p. 43-44.

[19] *Ibidem*, p. 44-45.

this object is distinguished by the presence of four characteristic towers adjoining its external side. Some staircases were designed in these towers. These days, the amphitheatre has fifteen entrances, stairs, underground corridors for animals and musicians as well as sewer pipes. It is quite well preserved even though the Venetians pulled down a certain amount of the constructional material and moved it away in the sixteenth century[20].

The oldest part of the town was situated around Kaštel Hill (38 metres). This area belonged to an old Illyrian settlement founded here in the sixth century BC. Later, it included a Roman capitol and an *arx*, then a medieval castle; today we can see the remnants of a 17th century Venetian fortress. The Illyrian development was a typical defensive Istrian layout located on top of an elevation (*castellieri*). The characteristic Illyrian arrangement imposed the plan of the spatial management of the future Roman town divided into the upper part (*pars superior coloniae*) and the lower part (*pars interior coloniae*)[21].

The northern part of this town still keeps some fragments of its Roman embankments. Twelve gates offered entrance to the town – seven of them were situated on the seaside. Three of them – *Porta Gemina, Porta Herculea* and *Lucius Sergius Triumphal Arch* – are still standing. Fragments of the Roman walls came into view after a bombing in 1944. Owing to pictorial documentation from the first half of the nineteenth century recording the course of the medieval walls (severely damaged around 1816), we know the layout of the Roman walls[22].

Porta Gemina (or *Juppitera*) is a double gate in the vicinity of the Archeological Museum. Beautifully decorated, covered with inscriptions, it comes from the mid-second century CE. At a little distance, there is the very simple *Porta Herculea* dated to the mid-first century BC.. The road to the upper part of town went through it. Just in front of the inexistent *Porta Aurea* (or *Minerva*), demolished in 1829, at the eastern end of the wall, there is the richly sculpted *Lucius Sergius Triumphal Arch* raised by the ruler's wife Salvia after the year 29 BC. Somewhere, between the gates, one can see preserved round or tetragonal Roman towers. The town walls lead towards the sea, to the lower part where *via Flavia* once led. Then they turn to the west along the coast[23]. In the Roman period, *Porta Gemina* led to the so-called Little Theatre built in the second century BC. Its semicircular rows were constructed on the slope of *Kaštel* Hill with ascending seats sculpted in the rock. Some fragments of the stage can be still seen at the foundation level surrounded by columns[24]. In the ancient period, Pula had two theatres. The so-called Grand Theatre (a.k.a. *Theatrum Juliae*) was located outside the town walls in the southeast. The natural relief with *Zara* slope was used while constructing it. In the Middle Ages, its walls acted as a fortress, that is why it endured in good condition until the seventeenth century. Unfortunately, it was pulled down by the Venetians. The recreated building material was used for the construction of the stronghold in Pula and a number of buildings in Venice. Currently, we can only examine its single blocks[25].

The urbanism of Pula is still based upon its two ring roads (radial plan). The lower part is much more important because of its commercial character; the quiet upper part acts as a housing enclave. Both of them are connected by means of narrow streets which preserve their lining, stone tetragonal and multilateral flagstones, sometimes enriched with steps. They copy the network of Roman tracts quite faithfully. The Roman canalization system is still to be seen, too[26].

A late-ancient cathedral delicately indicates its presence at the height of the amphitheatre in the heart of the town. It is a low structure with the nave slightly elevated above the aisles. Its silhouette, topped with

---

[20] *Ibidem*, p. 45.
[21] *Ibidem*.
[22] *Ibidem*, p. 45-46.
[23] *Ibidem*, p. 46-47.
[24] *Ibidem*, p. 47.
[25] *Ibidem*.
[26] *Ibidem*.

almost flat roofs, is hidden in the midst of tall, narrow tenements. The cathedral is only distinguished by its campanile (1671–1707) built of the amphitheatre stones. It was raised on the foundations of secular Roman structures and a little old Christian temple from the early fourth century CE. The ancient columns were reused inside. The cathedral was rebuilt in the 15th century and then restored in the 17th century. Therefore it has its Renaissance front and some Gothic windows. Until 1855, a baptistery built in the late fifth century on the plan of a cross stood in front of its entrance[27].

Close to the cathedral, there are some remnants of the old forum, once surrounded by colonnades and adorned with statues of emperors. The area of the forum (21 m × 81 m) was much bigger than today's square, whereas its initial level lay one metre lower. In the central place, there is the well-preserved temple of Augustus Emperor of Rome (8 AD). It is a narrow structure with six Corinthian columns in the front part and with stairs. The inscription *Romae et Augusto Caesari Divi f. [ilio] patri patriae* can be still read on top of the architrave. The temple endured acting as an urban loggia and then as a Christian church. Beside, there is the town hall (*općinska palača*) from the late eighteenth century whose Renaissance façade includes some Roman architectural details. In the rear, the visitors can see the preserved back wall of another Roman temple probably dedicated to Diana or Hercules – the town patron. Its proportions and style were analogous to the temple of Augustus. One more structure, which is no longer here, was situated between these two temples. Stairs led to it; probably it was an altar (*ara Augusti Istorum*)[28].

A mosaic from the first half of the first century CE was discovered at the main 1 May Street – the former *decumanus* (between the forum and the complex of Santa Maria Formosa). This monumental, perfectly preserved floor mosaic (65 m^2) once belonged to a Roman *villa urbana*. Its main composition is *The Punishing of Dirce* devoted to the story of the wife of Lycus the King of Thebes. This mosaic is included in the sculptural group of *Toro Farnese* (The Bull of Farnese)[29]. Near the former *decumanus*, there is the beautiful St. Nicholas' chapel (6th century) which came into being on the debris of a Roman tower with a pentagonal apse. The small St. Nicholas' Orthodox Church (Nikole) rises a little farther on the side of a hill. It was built in 660 on the foundations of a Roman structure – probably a temple. It is a one-nave layout with a multilateral apse on the plan of a trapezoid. The church was reequipped with elements of the ninth century décor and then rebuilt around 1200. Therefore its façade reveals traces of Romanism and Gothic with simple lesenes outside. Further rebuilding lasted until 1583. Then the church found itself under Orthodox authority[30].

A suburb and a necropolis extended east of the Roman walls of Pula. At the centre of the necropolis, there was an octagonal mausoleum from the late first century BC (opposite *Porta Gemina*) – only its foundations can be seen today. Then early Christian cemeteries, grouped around the churches of St. John (in the north) and St. Felicia (in the south), came into being on these grounds[31].

Undoubtedly, Pula is one of the most important ancient towns in Croatia. It makes a richly documented example of the continuity of urban inhabitation and spatial planning over a span of more than twenty-five centuries. It is one of the biggest dominating artistic and cultural centres on Istrian Peninsula. The town enchants onlookers with its ancient beauty and the spirit of history and mysterious legends. It attracts people like a magnet with its cultural absorptive power as well as offers a sensory adventure and a profound aesthetical experience in the presence of valuable monuments of art.

---

[27] *Ibidem*, p. 48.
[28] *Ibidem*, p. 48-49.
[29] *Ibidem*, p. 49.
[30] *Ibidem*.
[31] *Ibidem*, p. 50.

5. Conclusions

The objective of our research on the ancient landscape of Pula was to explore the dependences between its spatial and visual structure and its creators. It meant a penetrating "investigation" of mutual political, social and geographical relations which play the dominating role in urban life. This kind of historical studies enabled the author of this article to come up with a scientific reflection concerning the development of ancient towns conditioned by various changeable factors. This reflection was supported with knowledge of the foundation, formation and transformation of Roman settlements across Dalmatia under the social, economic, political and religious circumstances. The analysis also concerned local aesthetical preferences developing at a high level of technical and technological skills in construction, the conditions of the climatic environment and the natural relief[32].

An important element of work was the individual discovery of the *genius loci* of this town which remained in the sphere of intimate impressions and a personal transformation of urban "acupuncture" in Pula. *Genius loci*[33] is not a precisely describable or unambiguously definable notion. Specialists within diverse sciences – history of art, culture, aesthetics, philosophy, Polish studies, linguistics; technical sciences: architecture and urban design – have been working on its complexity for years. The multitude of research methods produces various interpretational possibilities, e.g. the spirit, aura, atmosphere or poetics of a given place. In my subjective opinion, however, the notion of *genius loci* touches the identity of a place and its tradition. They refer to both material and nonmaterial (metaphysical) spaces; to a place treated as a public space, a social environment, a place of remembrance, a place of national memory, a place of collective or individual memory; to a place which expresses a creative form, an outlook, a view of the world, stamped with individual values produced in the creative process, coming from an artist, an architect, a builder. This shows the important role of man in the formation of the surrounding space. His way of thinking and his emotions determine the ultimate form of a work that could be called an image of man within the image of the world. As G. Picó Della Mirandóla wrote in *Oratorió de hóminis dignitate*, "I have placed you in the middle of the world so that you could easily look around and see what is here and there. I created you as neither a heavenly being nor an earthly creature (...) so that you could sculpt and overcome yourself"[34].

---

[32] W. Ostrowski, *Wprowadzenie do historii budowy miast. Ludzie i środowisko*, Warszawa 1996, p. 11-23.

[33] Genius loci means "a set of properties and features which give an individual value to a defined part of man's environment (e.g. a house, an estate, a town or a city", [11], p. 37, (ascitedin:) [11], [13], p. 5-7.

[34] G. Picó Della Mirandóla, *Commento alla canzone di G. Benivieni Dell'amore celeste e divino*, 1731; n.w. Bologna 1946; *Oratorió de hóminis dignitate*, ed. B. Cicognani, Flor. 1942, (ascitwdin:) W. Tatarkiewicz, *Dzieje sześciu pojęć. Sztuka, piękno, forma, twórczość, odtwórczość, przeżycia estetyczne*, Warszawa 1988, p. 9.

„O wielkie, rojne miasto! Tyś marzeń krainą,
Gdzie widmo zatrzymuje przechodnia w dzień biały!
Tajemnice tu wszędzie, niby soki, płyną
Przez wąskie potężnego kolosa kanały”[1].

1. Wstęp

Przestrzeń publiczna to część krajobrazu miejskiego, obszar o szczególnym znaczeniu, służący poprawie jakości życia jego mieszkańców oraz zaspakajaniu ich potrzeb, wspólnej sprawie, wspólnemu dobru. Twórcą krajobrazu jest człowiek, bez którego umiejętności patrzenia i zdolności do przeżywania, zakorzenionej potrzeby tęsknoty, namiętności i pasji, nie byłoby tego, co nazywamy krajobrazem. Modelowy przykład przestrzeni publicznej stanowi miasto, odsłaniające fundamentalny rodzaj więzi pomiędzy ludźmi. Jak pisał już Platon w II księdze *Państwa*: „Miasto tworzy się zatem dlatego, że żaden z nas nie jest samowystarczalny, tylko mu potrzeba wielu innych”[2]. Zatem miasto jest sposobem i stylem życia ludzi, którzy go tworzą, określa stosunek człowieka do świata, konstatuje społeczną wymianę poglądów; to symbol „szaleństwa ludzkich marzeń i snów”[3].

Nie istnieje jedna wizja i kształt miasta. Pomimo tego samego nazewnictwa i tej samej topografii realizuje się ono w swojej wielopojawieniowości[4]. Z jednej strony podlega ściśle określonym planom urbanistyczno-architektonicznym oraz zasadom administracyjno-komunikacyjnym, z drugiej zaś ulega ciągłym przemianom, transformacjom percepcji, stając się przestrzenią modyfikującą ludzką egzystencję. Jak podaje Tadeusz Sławek w tekście *Miasto. Próba zrozumienia*: „Ontologicznie rzecz rozpatrując, miasto zawdzięcza swe istnienie nie tyle murom, co napięciu między murami a tym, co poza nimi. Nie tyle *inter muros*, co *extra muros*. Przejścia, bramy otwierające drogę między *inter* a *extra* są (peryferyjnym) sercem miasta”[5].

Człowiek, który przenikliwie obserwuje ten wielopłaszczyznowy i złożony twór, jakim niewątpliwie jest miasto, doświadcza jego charakterystycznych miejsc, odkrywa ich sens i dodaje do zastanej przestrzeni kolejne, nowe jakości, rozpoznając w nich również siebie, swoją tożsamość, swoją kulturę. Miasto jest założeniem nie tylko urbanistycznym, architektonicznym, ekonomicznym, ale i kulturowym. Jego potęga jawi się w nieskończonych możliwościach ekspansji, wieloznaczności wypowiedzi, wielowarstwowej semantyce. Jednocześnie miasto stymuluje potrzebę redukcji poszczególnych warstw, po to aby zobaczyć to, co istotne, źródłowe, historię, *genius loci*[6]. W ten sposób stymulowana jest potrzeba zatrzymania się i kontemplacji, interakcji. Można więc powiedzieć, że miasto posiada dualną naturę, jawiąc się jako symbol trwałości, stabilności, ale równocześnie jako symbol ruchu, przemiany; miasto ma charakter meta-stabilny, meta-statyczny. Zbudowane z indywidualnych posunięć jednostki oraz systemu granic miasto jest całością tylko wtedy, gdy nie gubi pragnień ów jednostki, lecz przekształca je w swoje własne pragnienia[7].

[1] Ch. Baudelaire, *Siedmiu starców, Salon 1846*, [w:] *idem*, *Rozmaitości estetyczne*, Gdańsk 2000, s. 157, (cyt. za:) K. Härtung, *Corso – Avenue – Boulevard. Utopia bulwaru*, [w:] *Miasto w sztuce – sztuka miasta*, E. Rewers (red.), Kraków 2010, s. 209.

[2] Platon, *Państwo*, t. 1, Warszawa 1994, s. 86, (cyt. za:) T. Sławek, *Miasto. Próba zrozumienia*, [w:] *Miasto w sztuce – sztuka miasta*, E. Rewers (red.), Kraków 2010, s. 18.

[3] T. Sławek, *op. cit.*, s. 17-69.

[4] *Ibidem*, s. 20.

[5] *Ibidem*, s. 23-24.

[6] Genius loci (Latin) – the protective spirit of a given place – a spirit or a demon which rules or protects a place. According to Roman mythology – protective force, something that makes a given space one-of-a-kind (it is often depicted in the shape of a snake), Z. Kubiak, *Mitologia Greków i Rzymian*, Warszawa 2003, s. 544..

[7] T. Sławek, *op. cit.*, s. 17-69.

Kevin Linch w tekście *Obraz miasta* pisze: „Potencjalne miasto samo w sobie jest wiele mówiącym symbolem złożonego społeczeństwa i niesie ze sobą silne ekspresyjne znaczenie”[8].

2. Krajobraz kulturowy Rzymu, *castrum romanum* i urbanistyka kolonialna

Pod koniec VI w. p.n.e. Rzymianie wyzwolili się spod władzy Etrusków i rozpoczęli niepohamowaną ekspansję miasta-państwa Rzymu. Prowadzili oni politykę podbojów, polegającą na przyłączaniu plemion italskich. W tym celu zawierali przymierza lub prowadzili działania wojenne. Kiedy pokonali Etrusków i Greków, częściowo przejęli ich dorobek i kulturę. Rzymianie różnili się jednak od Greków praktycznością i logicznością myślenia. Dlatego do ich osiągnięć zalicza się przede wszystkim: zastosowanie nowych technik inżynieryjnych w budownictwie oraz sprawne zarządzanie terytoriami. Rzymianie, podobnie jak Grecy, poszukiwali harmonii, ale nie chodziło tutaj o harmonię ducha czy sfer niebieskich. Poszukiwali oni harmonii w otoczeniu własnych domów i terytoriów. Religia, którą wyznawali, skupiała się wokół rodziny. Oprócz fizycznej odwagi, z jakiej słynęli, to właśnie Rzymianie rozwinęli najważniejsze cnoty moralne, tj. lojalność wobec rodziców i przodków oraz odpowiedzialność, które do dzisiaj przetrwały jako najważniejsze w wielu innych kulturach[9].

Efektywna działalność Rzymian, stopniowo doprowadziła Italię do całkowitej romanizacji. Podczas II wojny punickiej (218–201 p.n.e.), Rzymianie odnieśli zwycięstwo nad Kartaginą. Umożliwiło im to zagarnięcie terenów wybrzeża Morza Śródziemnego i włączenie ich do prowincji Imperium Romanum na początku I w. p.n.e.[10] Miasto najprawdopodobniej zostało założone w 754 r. p.n.e. W tym czasie półwysep italski stanowił kolebkę wielu kultur, gdzie masowo napływała ludność z różnych stron. Rozwijające się na tym terenie urbanistyka i cywilizacja miejska czerpały wzorce od Etrusków oraz Greków. Jednak Rzymianie stworzyli własną potęgę i kulturę polityczną. W wyniku tej gwałtownej ewolucji, uformowali charakterystyczny schemat miast rzymskich, wznoszonych na regularnym planie. Na kształtowanie się miasta największy wpływ miało wojsko. Dotyczyło to głównie miast położonych na dalekich prowincjach, które podlegały militarnemu uporządkowaniu, według klarownie sprecyzowanych zasad obronności. Potężne zcentralizowane imperium było wyposażone nie tylko w sprawnie działający system administracyjny, ale przede wszystkim w wyszkoloną na wysokim poziomie i dobrze zorganizowaną armię. Legiony rzymskie stały na straży granic oraz szlaków komunikacyjnych. Stacjonowały w różnych częściach cesarstwa (Anglia, Wiedeń, Węgry, Hiszpania, Afryka nad brzegami Morza Czarnego, nad Eufratem etc.). Zatem, pozostając w stałym pogotowiu bojowym na tak rozległym terytorium, miały trudne i odpowiedzialne zadanie do spełnienia. Podstawową cechą armii rzymskiej był porządek oraz bezbłędna organizacja. Przejawiały się one we wszystkich dziedzinach życia wojskowego[11].

Dla rozwoju miast rzymskich najważniejszy był kształt samego obozu wojskowego, którego regularne rozplanowanie nabrało z czasem szczególnego znaczenia. Obozy wojskowe, zwłaszcza te stałe, powstawały według ścisłych reguł, tradycji, doświadczenia. Rzymskie garnizony obronne otaczano silnymi umocnieniami, a ich sposób planowania wywarł bardzo silny wpływ na budowanie ówczesnych miast. Można wskazać ich wiele w Europie, Afryce czy Azji. Wszystkie charakteryzują się podobnym układem urbanistycznym, wznoszone według tego samego schematu *castrum romanum*[12].

---

[8] K. Lynch, *Obraz miasta*, [w:] *Miasto w sztuce – sztuka miasta*, E. Rewers (red.), Kraków 2010, s. 227.

[9] K. Härtung, *Corso – Avenue – Boulevard. Utopia bulwaru*, [w:] *Miasto w sztuce – sztuka miasta*, E. Rewers (red.), Kraków 2010, s. 102.

[10] W. Müller, G. Vogel, *Rzym. Polityka podbojów, organizacja, cywilizacja*, [w:] *Atlas Architektury. Część ogólna, Historia architektury od Mezopotamii do Bizancjum*, Tom I, Warszawa 2003, s. 203.

[11] J. Knothe, *Rzym*, [w:] *idem*, *Sztuka budowania*, Warszawa 1968, s. 129, 182-183.

[12] *Ibidem.*

Początków miasta Rzym można upatrywać jeszcze w prehistorycznej osadzie wiejskiej, która z czasem przekształciła się w stolicę imperium, *metropolię* wyposażoną w liczne ośrodki sakralne i komunalne, budynki kultowe czy reprezentacyjne, stanowiące jej architektoniczne dominanty. Naturalna ewolucja krajobrazu miejskiego doprowadziła dodatkowo do wykształcenia dzielnic willowych oraz proletariackich. Powiększająca się w zaskakującym tempie liczba mieszkańców zdysharmonizowała uporządkowany pierwotnie układ urbanistyczny rozrastającego się miasta. Zgodnie z powyższym, jedynie na prowincjach zakładano miasta na planie regularnym, uwzględniając polityczno-strategiczną koncepcję bezpieczeństwa imperium. Rzymski, ufortyfikowany obóz polowy lub stały – z garnizonami i warowniami, zapewniał ciągłość zaopatrzenia. Ujęty w te same ramy uporządkowanego życia stanowił dla każdego żołnierza symbol przetrwania w różnych częściach imperium. Było to założenie łączące wojskowy pragmatyzm z opartą na sakralnych fundamentach, etruską tradycją miejskiej geodezji[13].

Podstawowe uporządkowanie miasta opierało się na symbolach i znakach osadzonych w tradycji religijnej Rzymian. Jej korzenie sięgają wierzeń ludów praindoeuropejskich, plemion staroitalskich oraz Etrusków. Dla Rzymian porządek ziemski był odbiciem porządku kosmicznego (*disciplina*)[14]. Symbolizował makrokosmos, czyli całą czasoprzestrzeń, wraz z zawartymi w niej wszelkimi formami materii i każdym rodzajem energii. W strukturze wszechświata (zgodnie z dzisiejszą nauką astrofizyki i kosmologii), znajduje się jeszcze stanowiący jego cząstkę elementarną, mikrokosmos [gr. *mały (wszech)świat*], tzn. człowiek, siła twórcza.

Podczas ceremonii założycielskiej wyznaczano przebieg murów miejskich, oddzielając w ten sposób teren miasta od otoczenia. W tym celu posługiwano się spiżowym pługiem, przy pomocy którego orano w ziemi graniczną bruzdę (*pomerium*). W konsekwencji Rzymianie przeprowadzili podział miasta na dzielnice, wyznaczając dwie jego osie: *cardo* (pn.-pd.) oraz *decumanus* (wsch.-zach.), stanowiące lokalizację bram miejskich. W centrum miasta usytuowano kolisty dół ofiarny *mundus*, symbolizujący połączenie ze światem podziemnym w osi pionowej. Na skrzyżowaniu głównych ulic został zorientowany taras ze świętym okręgiem bóstw miasta, „królujący" ponad dzielnicami mieszkaniowymi. Świątynie rozmieszczone zostały także w innych częściach miasta lub poza jego obrębem. Ten sam zabieg organizacyjny dotyczył pozostałych rynków i instytucji publicznych. Jednak lokalne tradycje wraz z warunkami topograficznymi niejednokrotnie zmusiły Rzymian do odejścia od idealnego założenia i jego ogólnej modyfikacji[15].

3. Antyczne korzenie Dalmacji

Rzymska prowincja Dalmacja obejmowała rejony daleko w głąb Półwyspu Bałkańskiego, znacznie większe od dzisiejszego jej terytorium. Od początków historia Dalmacji wiązała się ściśle z przejęciem przez Rzymian wspomnianych terenów, rozciągających się wzdłuż całego wybrzeża adriatyckiego. W okresie rzymskim została ona całkowicie zromanizowana. Było to wynikiem utworzenia przez Rzymian na podbitym obszarze nowej prowincji w I w. n.e., której nadano nazwę etymologicznie zgodną z iliryjskim plemieniem Dalmatów. Podporządkowując sobie, zarówno pod względem politycznym, jak i kulturowym, terytorium Dalmacji, Rzymianie założyli tutaj liczne obozy wojskowe oraz miasta, tj. Colonia Iulia Pola (Pula), Jader (Zadar), Aenona (Nin), Colonia Iulia Parentium (Poreč). Dalmacja zamieszkiwana była przez plemiona iliryjskie, do których z czasem dołączyli Celtowie oraz ludność romańska napływająca masowo za pośrednictwem Rzymian. Nowe społeczeństwo dość szybko zasymilowało się z miejscowym, w efekcie tworząc nietypowy konglomerat[16].

---

[13] W. Müller, G. Vogel, *op. cit.*, s. 215.

[14] M. Jaczynowska, *Historia Starożytnego Rzymu*, Warszawa 1986, s. 3-411.

[15] W. Müller, G. Vogel, *op. cit.*, s. 214.

[16] K. Stala, *Starochorwacka sakralna architektura wybrzeża dalmatyńskiego. Przykład ciągłości kulturowo-artystycznej od schyłku antyku po wczesne średniowiecze*, Czasopismo Techniczne, z. 12-A/2004, s. 143.

Największy rozkwit gospodarczy Dalmacja osiągnęła w czasach panowania cesarstwa rzymskiego. Rozwinęła wówczas intensywne kontakty handlowe, zarówno z pobliskimi, jak i odległymi prowincjami imperium. Stanowiła niezwykle ważny punkt łączności jako kraj przejściowy pomiędzy Italią a wschodem bałkańskim, małoazjatyckim oraz syryjskim. Przez Dalmację prowadziły główne drogi strategiczno-handlowe do Salonik i Konstantynopola. Pod względem politycznym oraz kulturowym stały się również niezwykle istotne stare kolonie greckie, zlokalizowane na wyspach oraz lądzie Dalmacji. Należały do nich miasta, tj. Issa (Vis), Pharos (Hvar), Tragurion (Trogir) – pochodzące z VI w. p.n.e., miasta zromanizowane: Narona, Scardona, Burnum, Iadera, oraz liczne kolonie rzymskie, zwłaszcza stolica kraju – Salona. Ze względu na terytorialną styczność z krajami południowymi oraz wschodnimi, położonymi nad basenem śródziemnomorskim, na terenach Dalmacji rozwinęły się kultura i sztuka greckie, których tradycja artystyczna znacznie wyróżniała ją w europejskim świecie sztuki. Panowanie rzymskie oraz związana z tym romanizacja ludności wywarły jeszcze większy wpływ na rozwój kultury i sztuki antycznej. Zachowana ciągłość klasycznych wzorców na tym terenie od pierwszych wieków n.e. była zjawiskiem szczególnie widocznym, zwłaszcza w twórczości architektonicznej i urbanistycznej. Tutaj Dalmacja czerpała stylistyczne inspiracje, przede wszystkim z państwowej sztuki rzymskiej[17].

4. Artystyczne dziedzictwo Puli

Dzieje Puli

Pula to miasto antyczne, położone w szerokiej i długiej zatoce południowej części cyplu Istria. Obejmuje ono malowniczą przestrzeń dawnej doliny karstowej, otwierającej się na Morze Adriatyckie. Otoczona przez pobliskie wyspy Brioni zatoka dodatkowo osłonięta jest od wiatrów pasmem siedmiu wzgórz (Kaštel, Zaro, Arena, Sv. Martin, Opatija sv. Mihovila, Mondipola i Pra Grande). Dzisiejsze miasto gromadzi około 45 tys. mieszkańców. Jego specyficzna struktura urbanistyczna złożona została z licznych, połączonych ze sobą dzielnic, usytuowanych na wspomnianych wzgórzach. Bezpośrednio nad zatoką, w pobliżu portu, znajdują się: najstarsza, historyczna część miasta – rzymska, jak również ta średniowieczna. Co ciekawe, wokół rzymskiego amfiteatru rozciąga się XVIII- i XIX-wieczna zabudowa, zaś całkowicie współczesne centrum łączy obie części ze sobą[18].

Nazwa miasta pochodzi jeszcze z czasów przed rzymskich. Iliryjska *Pola*, znana już była w III w. p.n.e. Pod koniec II w. p.n.e. miasto zostało zajęte przez Rzymian. Otrzymało wówczas nową nazwę, pełniejszą: *Colonia Julia Pola Pollentia Herculanea* lub *Pietas Julia*. Od tej pory pełniło funkcję założonej przez Cezara prowincji rzymskiej. W czasach panowania imperium rzymskiego Pula stanowiła ważny port wojenny na Adriatyku oraz siedzibę *conventus* (konwent) dla Istrii. Znajdowała się ona w posiadaniu rozległego terytorium *ager colonius* (obszar kolonialny), przynależnego do granic miasta. Był to obszar ciągnący się w linii morza, od Kanału Limskiego do rzeki Rašy na wschodzie. Około 1/3 tego terytorium tworzyła tzw. *ager centuriatus* (obszar wojsowy). W tym czasie, Pula stanowiła ważny punkt na drodze rzymskiej *via Flavia*, biegnącej z *Tergeste* (Triest) wzdłuż zachodnich wybrzeży Istrii. Przez port Puli eksportowano drogocenne produkty, tj. zboże, wino, ryby, ostrygi i wełnę – zapewniające jej liczne kontakty handlowe oraz nieustanny rozwój gospodarczy. To właśnie ten obszar został objęty zasięgiem rezydencjonalnym przez biskupstwo Puli, utworzone w 501 r. Od 539 r. do poł. VIII w., a więc w okresie bizantyńskim

---

[17] W. Molè, *Sztuka Zachodniej Słowiańszczyzny Południowej (Wybrzeże Adriatyckie – Chorwacja – Ziemie Słoweńskie. Dalmacja*, [w:] *idem*, Sztuka Słowian Południowych, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962, s. 139.

[18] Z. Kaczmarczyk, *Istria. Pula*, [w:] *idem*, *Miasta dalmatyńskie do początku XV wieku. Przegląd i obraz urbanistyczny*, Warszawa–Poznań 1976, s. 43-44.

Pula pełniła funkcję stolicy Istrii. Po raz pierwszy została zajęta przez Wenecjan w. 1000 r., którym ostatecznie poddała się dopiero w r. 1331[19].

Zabytkowe miasto

Pula słynie z rzymskiego amfiteatru, symbolu miasta. Jest on największą i najlepiej zachowaną rzymską budowlą na terenie Istrii. Zlokalizowany przy *via Flavia* dominuje swoją monumentalną architekturą nad akwenem zatoki. Amfiteatr pochodzi z I w. n.e. Został zbudowany w okresie rządów cesarzy Klaudiusza (41–56 r.) i Tytusa (71–81 r.). Wzniesiono go w miejscu nieistniejącego już małego amfiteatru z czasów panowania Augusta. Pod względem wielkości (oś dłuższa: 133 m; oś krótsza: 105 m), zajmuje szóste miejsce w Europie. Przeznaczony na przyjęcie 23 tys. widzów składa się z dwóch kondygnacji wspartych 72 łukami oraz trzeciej, podzielonej rytmicznie na prostokątne otwory (w liczbie: 64). Do budowy amfiteatru wykorzystano olbrzymie bloki wapienne, transportowane drogą morską z pobliskiego, antycznego kamieniołomu w Vinkuranie. Centralną część amfiteatru stanowi arena o wymiarach 67,90 × 41,60 m. Wokół niej wznoszą się w formie schodów, ławy do siedzenia. Spośród innych europejskich amfiteatrów ten w Puli wyróżnia obecność czterech charakterystycznych wież, przylegających do zewnętrznej strony budowli. W wieżach tych znajdowały się klatki schodowe. Amfiteatr obecnie liczy 15 wejść, schody, korytarze podziemne dla zwierząt i muzyków oraz rynny ściekowe. Zachował się w dość dobrym stanie, pomimo tego że część materiału konstrukcyjnego, została rozebrana i wywieziona w XVI w. przez Wenecjan[20].

Najstarsza część miasta została położona wokół wzgórza Kaštel (mierzącego wysokość 38 m). Był to obszar należący do dawnego grodu iliryjskiego, który osiedlił się na tym terenie w VI w. p.n.e. W czasach późniejszych mieścił się w tam rzymski Kapitol i *arx*, następnie średniowieczny kasztel, a dziś możemy oglądać pozostałości fortecy weneckiej z XVII w. Osiedle iliryjskie było typowym obronnym osiedlem Istrii, tzn. zlokalizowanym na samym szczycie wzniesienia (*castellieri*). Charakterystyczny układ iliryjskiej osady narzucił plan zagospodarowania przestrzennego przyszłego miasta rzymskiego, podzielonego na górne (*pars superior coloniae*) i dolne (*pars interior colonie*)[21].

W północnej części miasta zachowały się fragmenty rzymskich obwarowań. Wstęp do miasta zapewniało dwanaście bram, z czego siedem usytuowanych od strony morza. Do dziś zachowały się jedynie trzy z nich: *Porta Gemina*, *Porta Herculea* i *Łuk Triumfalny Lucjusza Sergiusza*. Fragmenty murów rzymskich zostały odsłonięte w wyniku bombardowania miasta w 1944 r. Dzięki dokumentacji rysunkowej z pierwszej połowy XIX w., rejestrującej przebieg murów średniowiecznych (w dużej mierze zburzonych ok. 1816 r.), znamy pokrywający się z nim układ murów rzymskich[22].

Porta Gemina (ew. *Juppitera*) to podwójna brama mieszcząca się w pobliżu Muzeum Archeologicznego. Pięknie zdobiona, pokryta inskrypcjami, pochodzi z połowy II w. n.e. Nieco dalej, stoi zupełnie prosta w formie *Porta Herculea*, datowana na połowę I w. p.n.e. Prowadziła przez nią droga do górnej części miasta. I w końcu, tuż przed nieistniejącą już *Porta Aurea* (ew. *Minerwy*), zburzoną w 1829 r., na wschodnim krańcu murów, znajduje się bogato rzeźbiony *Łuk Triumfalny Lucjusza Sergiusza*, wzniesiony przez jego żonę Salwię po 29 r. p.n.e. Gdzieniegdzie pomiędzy bramami widać zachowane okrągłe lub czworoboczne wieże z czasów rzymskich. Mury miejskie prowadzą w kierunku morza, do dolnego miasta, gdzie niegdyś wiodła *via Flavia*. Dalej skręcają wzdłuż wybrzeża, wiodąc na zachód[23]. W okresie rzymskim przez *Porta Gemina* dochodziło się do teatru miejskiego, tzw. MałegoTeatru (z II w. n.e.). Jego

[19] *Ibidem*, s. 44-45.
[20] *Ibidem*, s. 45.
[21] *Ibidem.*
[22] *Ibidem*, s. 45-46.
[23] *Ibidem*, s. 46-47.

półkolista widownia, została wybudowana na zboczu wzgórza *Kaštel* z, piętrzącymi się w górę, wykutymi w skale siedzeniami. Do dzisiaj przetrwały, na poziomie fundamentów, fragmenty sceny otoczonej kolumnami[24]. Pula w okresie antycznym, miała dwa teatry. Drugi, tzw. Tatr Wielki (ew. *Theatrum Juliae*). Mieścił się on podobnie jak amfiteatr, poza murami miasta, na południowym wschodzie. Przy jego budowie wykorzystano naturalne ukształtowanie terenu, zbocze *Zara*. W okresie średniowiecza, mury Teatru Wielkiego pełniły funkcję fortecy. Dlatego, w prawie nienaruszonym stanie, dotrwał do XVII w. Niestety, poddany rozbiórce przez Wenecjan, uległ całkowitemu zniszczeniu. Odzyskany wtórnie materiał budowlany został wykorzystany do wzniesienia twierdzy w Puli oraz licznych budynków Wenecji. Dzisiaj możemy oglądać jedynie pojedyncze jego bloki[25].

Urbanistyka miasta wciąż opiera się na dwóch obwodnicach (plan radialny). Dolna pozostała zdecydowanie ważniejsza ze względu na swój handlowy charakter. Górna, wyciszona, pełni funkcję enklawy mieszkalnej. Obie połączone są ze sobą wąskimi przecznicami. Ulice zachowały dawną okładzinę, kamienne flizy czworo- i wieloboczne, gdzieniegdzie wzbogacone stopniami. Powielają dość wiernie sieć rzymskich traktów. Z czasów rzymskich, przetrwał również system kanalizacyjny[26].

Na wysokości amfiteatru, w samym centrum miasta, delikatnie sygnalizuje swoją obecność późnoantyczna katedra. Jest to niewysoka budowla, z nawą główną minimalnie podniesioną nad nawy boczne. Jej sylwetkę, zakończoną prawie płaskimi dachami, ukrywają wąskie i wysokie kamienice. Katedra wyróżnia się jedynie poprzez kampanilę z lat 1671–1707, zbudowaną z kamieni amfiteatru. Wzniesiona została na fundamentach rzymskich budowli świeckich oraz małej świątyni starochrześcijańskiej z początku IV w. n.e. Wewnątrz zachowały się antyczne kolumny, użyte wtórnie. Katedra została przebudowana w XV w., następnie odnowiona w wieku XVII. Dlatego, dzisiaj posiada renesansowy front i część okien gotyckich. Do 1855 r. przed jej wejściem stało baptysterium na planie krzyża, pochodzące z końca V w.[27]

Niedaleko katedry znajdują się pozostałości dawnego forum, niegdyś otoczonego kolumnadami i ozdobionego posągami cesarzy. Powierzchnia forum znacznie przewyższała rozmiarami (21 m × 81 m) wielkość powierzchni obecnego placu, a jej pierwotny poziom leżał o 1 m niżej. W centralnym miejscu wznosi się dobrze zachowana świątynia cesarza Augusta i Rzymu z 8 r. n.e. Jest to wąska budowla z sześcioma kolumnami korynckimi (od frontu) i schodami. Na szczycie architrawu widnieje wciąż czytelny napis: *Romae et Augusto Caesari Divi f. [ilio] patri patriae*. Świątynia przetrwała, pełniąc funkcję miejskiej loggii, a następnie jako kościoła chrześcijańskiego. Obok niej wnosi się ratusz (*općinska palača*), z końca XIII w., którego renesansowa fasada posiada rzymskie detale architektoniczne. Na tyłach budowli widać zachowaną tylną ścianę kolejnej świątyni rzymskiej, prawdopodobnie Diany lub Herkulesa, patrona miasta. Była to świątynia o analogicznych: proporcjach i stylu jak w przypadku świątyni Augusta. Pomiędzy tymi dwoma świątyniami mieściła się jeszcze trzecia, dziś już nieistniejąca budowla. Prowadziły do niej schody. Prawdopodobnie był to ołtarz (*ara Augusti Istorum*)[28].

Przy głównej ulicy 1 Maja, dawnego *decumanus* (pomiędzy forum a kompleksem Świętej Marii Farmose), została odkryta mozaika z pierwszej połowy I w. n.e. Monumentalna, całkowicie zachowana mozaika posadzkowa o powierzchni 65 m^2, należała kiedyś do jednej z rzymskich *willa urbana*. Główną kompozycję mozaiki wypełnia mitologiczna scena *Ukaranie Dirke*, poświęcona historii Dirke, żony Likosa – króla Teb. Jest to mozaika należąca do grupy rzeźb: *Toro Farnese* (Byk Farnezyjski)[29]. W pobliżu dawnej *decumanus* znajduje się również piękna kaplica św. Mikołaja z VI w., która powstała na gruzach rzymskiej wieży z pięcioboczną absydą. A nieco dalej, na skłonie wzgórza, wznosi się niewielka cerkiew

[24] *Ibidem, s.* 47.
[25] *Ibidem.*
[26] *Ibidem.*
[27] *Ibidem*, s. 48.
[28] *Ibidem*, s. 48-49.
[29] *Ibidem*, s. 49.

Św. Mikołaja (Nikole). Prawosławny kościół zbudowano w 660 r., na fundamentach dawnej rzymskiej budowli, prawdopodobnie świątyni. Jest to założenie jednonawowe, na planie trapezoidu, z wieloboczną absydą. Kościół został wyposażony na nowo w elementy wystroju z IX w., a później przebudowany około r. 1200. Stąd jego fasada wskazuje na ślady romanizmu i gotyku z prostymi lizenami na zewnątrz. Dalsze przebudowy trwały do 1583 r. Wówczas kościół oddano władzom prawosławnym[30].

Na wschód od rzymskich murów Puli rozciągały się suburbium oraz nekropole. W centrum nekropola stało ośmioboczne mauzoleum z końca I w. p.n.e. (naprzeciw *Porta Gemina*), z którego zachowały jedynie fundamenty. Na tym terenie powstały później cmentarze starochrześcijańskie, zgrupowane wokół kościołów cmentarnych: św. Jana (na północy) i św. Felicji (na południu)[31].

Pula jest niewątpliwie jednym z najważniejszych antycznych miast Chorwacji. Stanowi bogato udokumentowany przykład ciągłości zaludnienia miejskiego i rozplanowania przestrzennego w okresie przeszło 25 wieków. Jest jednym z największych i zdecydowanie dominujących ośrodków artystyczno-kulturowych na półwyspie Istria. Miasto urzeka antycznym pięknem, owiane duchem tajemniczych legend i historii. Przyciąga jak magnes, zarówno pod względem przenikalności kulturowej, jak i otwierając możliwość przeżycia zmysłowej przygody oraz doznania głębokiego przeżycia estetycznego w obliczu cennych zabytków sztuki.

5. Wnioski

Przedmiotem badań nad antycznym krajobrazem Puli było dogłębne zrozumienie zależności pomiędzy strukturą przestrzenną i wizualną miasta, a jego kreatorami. Oznaczało to wnikliwe „prześledzenie" wzajemnie uzupełniających się relacji politycznych, społecznych czy geograficznych, pełniących dominującą rolę w życiu miasta. Tego rodzaju studia historyczne pozwoliły autorce na naukową refleksję dotyczącą rozwoju miast antycznych, uwarunkowaną różnymi zmieniającymi się czynnikami. Refleksja ta została poparta zdobytą wiedzą w dziedzinie zakładania rzymskich osiedli, kształtujących się i przeobrażających na terenie Dalmacji, pod wpływem panujących stosunków społecznych, ekonomicznych, politycznych oraz religijnych. Analiza dotyczyła również lokalnych upodobań estetycznych, rozwijających się na wysokim poziomie umiejętności technicznych i technologicznych w budownictwie, warunków środowiska klimatycznego oraz naturalnego ukształtowania terenu[32].

Ważnym elementem pracy było indywidualne odkrywanie *genius loci* miasta, które pozostało w sferze intymnych odczuć i osobistej transformacji miejskiej „akupunktury" Puli. *Genius loci*[33] nie jest pojęciem dookreślonym czy jednoznacznie definiowalnym. Nad jego złożonością pracują od wielu lat specjaliści różnych nauk, tj. historia sztuki, kultury, estetyka, filozofia, polonistyka, językoznawstwo, a także nauki techniczne, w tym: architektura i urbanistyka. Wielość metod badawczych stwarza różne możliwości interpretacyjne, np. duch, aura, atmosfera lub poetyka miejsca. Jednak w moim subiektywnym odczuciu pojęcie *genius loci* dotyka tożsamości miejsca i jego tradycji. Bowiem odnoszą się one zarówno do wartości materialnych, jak i pozamaterialnych (metafizycznych) przestrzeni. Miejsca pojmowanego jako przestrzeń publiczna, środowisko społeczne, miejsce pamięci, miejsce pamięci narodowej, miejsce pamięci zbiorowej czy jednostkowej. Miejsca, które stanowi wyraz postaci twórczej, świato-pogląd, świato-obraz, a więc nacechowanego indywidualnymi wartościami, wytworzonymi w procesie twórczym, pochodzącymi od artysty, architekta, budowniczego. To ujawnia jak istotna jest rola człowieka w kształtowaniu otaczającej przestrzeni. Jego sposób myślenia i emocje, decydują o ostatecznej formie dzieła. Dzieła, które

---

30 *Ibidem.*

31 *Ibidem*, s. 50.

32 W. Ostrowski, *Wprowadzenie do historii budowy miast. Ludzie i środowisko*, Warszawa 1996, s. 11-23.

33 *Genius loci* to „zespół właściwości i cech, które nadają określonej części środowiska człowieka (np. domowi, osiedlu czy miastu) indywidualną wartość", [11], s. 37, (cyt. za:) [13], s. 5-7.

moglibyśmy nazwać: obrazem człowieka w obrazie świata. Jak pisał G. Picó Della Mirandóla w *Oratorió de hóminis dignitate*: „Postawiłem cię pośrodku świata, abyś tym łatwiej mógł spoglądać dookoła siebie i widzieć to, co jest. Stworzyłem cię jako istotę ani niebiańską, ani ziemską (...), abyś mógł samego siebie rzeźbić i przezwyciężać”[34].

References/Literatura

[1] *Architektura dobra i kultury. Tożsamość i kontynuacja tradycji*, Bogdanowski J., Holewiński M. (red.), Kraków 2000.
[2] Baudelaire Ch., *Siedmiu starców, Salon 1846*, [w:] idem, *Rozmaitości estetyczne*, Gdańsk 2000.
[3] *Fenomen genius loci, tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym*, Gutowski B. (red.), Warszawa 2009.
[4] Gates Ch., *Ancient Cities. The Archaeology of Urban Life in the Ancient Near East and Egypt, Greece, and Rome*, New York 2005.
[5] Gyurkovich J., *Miejskość miasta*, Czasopismo Techniczne, z. 2-1/2007.
[6] Härtung K., *Corso – Avenue – Boulevard. Utopia bulwaru*, [w:] *Miasto w sztuce – sztuka miasta*, Rewers E. (red.), Kraków 2010.
[7] Jaczynowska M., *Historia Starożytnego Rzymu*, Warszawa 1986.
[8] Kaczmarczyk Z., *Istria. Pula*, [w:] idem, *Miasta dalmatyńskie do początku XV wieku. Przegląd i obraz urbanistyczny*, Warszawa–Poznań 1976.
[9] Knothe J., *Rzym*, [w:] idem, *Sztuka budowania*, Warszawa 1968.
[10] Kubiak Z., *Mitologia Greków i Rzymian*, Warszawa 2003.
[11] Lenartowicz J.K., *Słownik psychologii architektury*, Kraków 1997.
[12] Lynch K., *Obraz miasta*, [w:] *Miasto w sztuce – sztuka miasta*, Rewers E. (red.), Kraków 2010.
[13] Łakomy K., *Genius loci w sztuce ogrodowej. Aspekty historyczne i współczesne*/*Genius loci in garden art. Historical and contemporary aspecs*, Czasopismo Techniczne, z. 5A/2010.
[14] Molè W., *Sztuka Zachodniej Słowiańszczyzny Południowej (Wybrzeże Adriatyckie – Chorwacja – Ziemie Słoweńskie. Dalmacja*, [w:] idem, Sztuka Słowian Południowych, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962.
[15] Müller W., Vogel G., *Rzym. Polityka podbojów, organizacja, cywilizacja*, [w:] *Atlas Architektury. Część ogólna, Historia architektury od Mezopotamii do Bizancjum*, Tom I, Warszawa 2003.
[16] Nuttgens P., *Autoportret i kompetencja: Starożytny Rzym*, [w:] *Dzieje Architektury*, Warszawa 1998.
[17] Ostrowski W., *Wprowadzenie do historii budowy miast. Ludzie i środowisko*, Warszawa 1996.
[18] Parnicki-Pudełko S., *Architektura Starożytnej Grecji*, Warszawa 1985.
[19] Platon, *Państwo*, t. 1, Warszawa 1994.
[20] Picó Della Mirandóla G., *Commento alla canzone di G. Benivieni Dell'amore celeste e divino*, 1731; n.w. Bologna 1946; *Oratorió de hóminis dignitate*, ed. B. Cicognani, Flor. 1942.
[21] Sławek T., *Miasto. Próba zrozumienia*, [w:] *Miasto w sztuce – sztuka miasta*, (red.) Rewers E., Kraków 2010.
[22] Stala K., *Starochorwacka sakralna architektura wybrzeża dalmatyńskiego. Przykład ciągłości kulturowo-artystycznej od schyłku antyku po wczesne średniowiecze*, Czasopismo Techniczne, z. 12-A/2004.
[23] Tatarkiewicz W., *Dzieje sześciu pojęć. Sztuka, piękno, forma, twórczość, odtwórczość, przeżycia estetyczne*, Warszawa 1988.
[24] Wąsowicz A., *Zagospodarowanie przestrzenne antycznych miast greckich*, Vol. XVIII, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982.

[34] G. Picó Della Mirandóla, *Commento alla canzone di G. Benivieni Dell'amore celeste e divino*, 1731; n.w. Bologna 1946; *Oratorió de hóminis dignitate*, red. B. Cicognani, Flor. 1942, (cyt. za:) W. Tatarkiewicz, *Dzieje sześciu pojęć. Sztuka, piękno, forma, twórczość, odtwórczość, przeżycia estetyczne*, Warszawa 1988, s. 9.

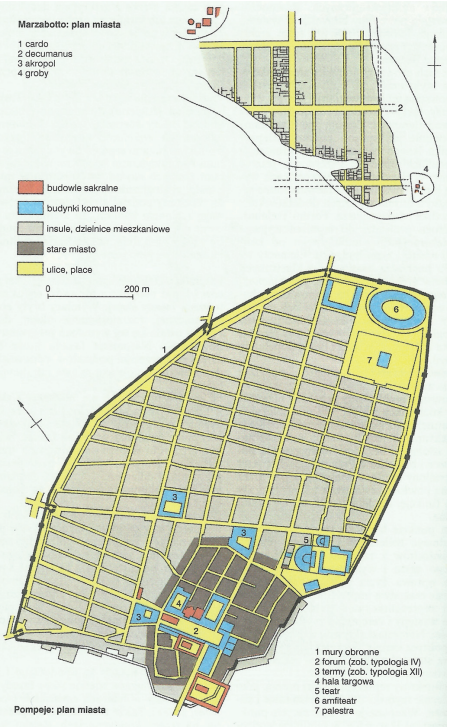

Ill. 1. Etruscan, Italic and Roman urban planning (W. Müller, G. Vogel, *Rzym. Polityka podbojów, organizacja, cywilizacja* [in:] *Atlas Architektury. Część ogólna, Historia architektury od Mezopotamii do Bizancjum*, Volume I, Warsaw 2003)

Il. 1. Urbanistyka Etrusków, Italików i Rzymian (W. Müller, G. Vogel, *Rzym. Polityka podbojów, organizacja, cywilizacja* [in:] *Atlas Architektury. Część ogólna, Historia architektury od Mezopotamii do Bizancjum*, Volume I, Warsaw 2003)

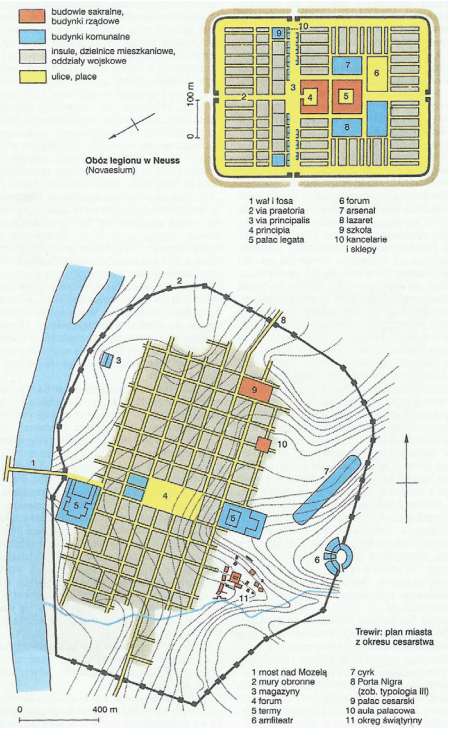

Ill. 2. *Castrum romanum* and colonial urbanism (W. Müller, G. Vogel, *Rzym. Polityka podbojów, organizacja, cywilizacja* [in:] *Atlas Architektury. Część ogólna, Historia architektury od Mezopotamii do Bizancjum*, Volume I, Warsaw 2003)

Il. 2. Castrum romanum i urbanistyka kolonialna (W. Müller, G. Vogel, *Rzym. Polityka podbojów, organizacja, cywilizacja* [in:] *Atlas Architektury. Część ogólna, Historia architektury od Mezopotamii do Bizancjum*, Volume I, Warsaw 2003)

Ill. 3. Amphitheatre wall in Pula (photo by Katarzyna Kołodziejczyk)

Il. 3. Mury amfiteatru w Puli (fot. Katarzyna Kołodziejczyk)

Ill. 4. Façade of the Temple of Augustus in Pula (photo by Katarzyna Kołodziejczyk)

Il. 4. Fasada Świątyni Augusta w Puli (fot. Katarzyna Kołodziejczyk)